

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ ЗА ДОСТОВЕРНОСТТА НА ИЗВОРИТЕ ПРЕЗ XV–XVII в.

Елена Василева

ARCHAEOLOGICAL DATA ON THE RELIABILITY OF SOURCES IN THE XV–XVII CENTURY

Elena Vasileva

Abstract: *Grave finds are among the most important and conservative categories of archaeological materials, and their research reveals important ethnic and cultural aspects of communities inhabiting a particular territory.*

The archaeological data on the late medieval jewels used for the study are derived from the various necropolises, dating back to the period between 15th and 17th centuries. Here I analyze and compare the adornment objects from the necropolis explored by archeology methods. They are the best closed environment, which helps for the proper dating of the objects and the written sources, dating back to the late Middle Ages (15th century – early 18th century).

Key words: *Late Middle Ages, Ottoman Empire, necropolises, adornments, sources, travellers.*

„Сега навлязохме в България... Украшенията на жените се състоят в това, че те окачват на ушите си много унгарски монети, малки турски монети (аспри) и големи медальони. Девоичките сплитат косите си само в една плитка; при това отделно оплитат малки плитчици от кафяви и черни конски косми, които разполагат по главата си, а отдолу наново ги събират в една дълга плитка. След това я украсяват със старинни токи, сини стъкълца или много раковини. На ръцете си те носят месингови пръстени. Жените носят на главите си широки шапки, подобни на големи и дълбоки паници. Отпред на челото върху тия шапки са окачени голямо количество монети” [Йонов, М. 1973, с. 302].

Некрополите като част от средата както на градското, така и на селското общество, както и погребалните практики, са първокласен извор за реконструкция на социалната структура на всяко общество и различни аспекти на вярата му. Информацията, съдържаща се в гробовете и погребалните обреди, фиксира представата на съответното общество за самото себе си. Некрополите са сакрална територия, на която чрез почитта към мъртвите и предците социумът се консолидира и формира нормите си на поведение и вяра.

Гробните находки са сред най-важните и консервативни категории археологически материал, а тяхното изследване разкрива важни етнически и културни аспекти на обществата, населявали определена територия. Археологическите

данни за късносредновековните накити, използвани за изследването, са добити от проучените през различни години и от различни учени некрополи, датирани най-общо в периода XV–XVII в.

Тук ще бъдат разгледани и съпоставени накитните предмети от проучени с методите на археологията некрополи, които са най-добрата затворена среда, спомагаща правилното датiranje на предметите и достигналите до наши дни писмени източници, датиращи от периода на късното средновековие (XV – началото на XVIII в.).

Археологическите материали, включени в статията, са от проучените на територията на днешните български земи късносредновековни некрополи, като голяма част от материалите не са публикувани¹. Използвани са и такива от музейни колекции, както и публикации, в които се коментират накитните предмети. Анализирайки набелязания хронологически период, прави впечатление, че първите интересни дефиниции за накитите се срещат в дневниците на европейските пътешественици, преминаващи през територията на балканските страни, и в частност на България. Тези трудове са обнародвани и влизат в обръщение през XX в., но като източник на информация са изключително ценни. Разбира се, те имат и своите слаби страни, защото всеки един от тези трудове предлага различно виждане за периода на османското владичество в зависимост от субективните възприятия на неговия автор. Но като цяло помагат за възстановяването на различни аспекти от бита, религията, традициите. Интересно е да се отбележи, че някои от описанията се потвърждават и по археологически път, което дава възможност за частична или пълна реконструкция на някои от накитите.

В тези трудове неизбежно накитът се разглежда в контекста на облеклото, което обяснява защо много често двете теми се преплитат. Пътеписите и пътеписните известия за балканските държави, и в частност за България, сами по себе си съставляват една самостоятелна и доста обемиста група в европейската литература. Тук е мястото да се отбележи, че „истинските пътеписи датират от XV до XX в.” [Хинкова, Х. 1976, 145–252]. Най-много фактически материал съдържат пътеписите от XVI в., които са изключително „обширни и обстоятелствени”. Мнението на всички специалисти, които подробно изучават тези извори, е, че с тях се работи изключително трудно, тъй като съдържат неточности. Те се дължат на това, че записките в повечето случаи са написани от чужденци (пътешественици или членове на дипломатически мисии), които не са владеели български или друг балкански език. А този факт от своя страна е довел до изопачени топографски наименования, неточно записани термини и т.н.

Въпреки всички неточности обаче, които биха могли да бъдат открити при анализа на един или друг пътепис, информацията, която се открива в тях, е изключително ценна, а понякога и единствена. Както вече бе споменато по-

¹ Благодаря на колегите за предоставената ми възможност да използвам материалите.

горе, най-често пътеписните бележки са водени от хора, произхождащи от различни страни, принадлежащи към различни социални групи, изповядващи различни религии. Ето защо някои от описанията се ограничават например само до отбелязването на топографски данни или разказ за приключенията на пътуващите. Други съдържат наблюдения върху особеностите в битя на населението от местата, през които е минал пътешественикът. Трети са насочени изцяло към турската империя, като е обръщано специално внимание на армията и военното дело, на управлението, на религията. Формите на съчиненията също са различни. Част от тях са официални правителствени доклади. Други представляват истински литературни съчинения, докато трети са обикновени пътни бележки, свързани най-често с личните нужди на пътеписеца. Но сравняването и анализа на техните сведения може да доведе до интересни и обективни изводи.

Анализът на накитите, сравнен с пътеписните сведения, ще започне с предметите, използвани за украса на главата.

Прочелниците са един широко известен накит, познат предимно от възрожденските образци. Те са коментирани многократно в етнографската литература и споменавани в пътеписните бележки на чуждите пътешественици. Техният произход трябва да се търси в украсите за глава от периода на Второто българско царство, а именно в сърмените накити за глава с прилежащите им метални украси и в често срещаните ленти за украса на главата, регистрирани в редица средновековни некрополи. Пример за такава лента за глава има от проучения некропол в Предградиято на Калиакра. Основен елемент на късно-средновековните прочелници са ръчно плетените верижки. Те са били провесвани в един или два реда над челото, като често към тях са прикрепяни различни висулки (трепки, монети, мъниста и др.). При по-сложните варианти на прочелниците към верижката се прикрепяла друга, която обрамчвала лицето. В някои случаи покрай слепоочията са закачвани няколко по-къси верижки. Източник за възстановката на този накит са откритите екземпляри в некропола до с. Неделково, общ. Трън. Те са регистрирани в гробове № 13, 20 и 27. В некропола до Неделково са открити общо 13 верижки, за които може да се твърди със сигурност, че са били от прочелници [Петрунова, Б. 1996, с. 91]. Верижката от гроб № 13 е била прикрепена чрез малки халки вероятно към кърпата за глава, като е висяла в два реда над челото. Чрез допълнителни синджирчета над слепоочията са се оформяли дъги, на които са били окачени къси верижки, завършващи с перфорирани листовидни пластини-трепки. Такива пластини, вероятно са висели и над челото, прикрепени направо към голямата верижка [Петрунова, Б. 1992, с. 271–279].

Трябва да се отбележи, че приликата на прочелниците с диадемите и лентите от Второто българско царство е очевидна. Накит, подобен на този в Неделково, е открит в гроб от некропола край средновековната църква в Карасура и датиран в XII–XIII в. Той представлява кожена диадема, с монтирани върху лицевата ѝ част метални пластини. Към нея допълнително са прикачени къси верижки, завършващи с вложени в гнезда перли. Късен пример за такъв

сложносъставен прочелник е и една находка от РИМ Благоевград, която обаче е от несигурна археологическа среда. Предметът е сребърен и представлява верижки, падащи в два и три реда. Самите халки на верижките са двойни и оформени от едната страна като кукички, които се захващат една за друга. На определено разстояние по дължината на верижките са закачени трепки с листовидна форма. По средата на накита има голяма халка, която съединява всичките части, а от горната ѝ страна е закачена кука с оформена касета, в която има монтиран полускъпоценен камък. Куката се закачва на кърпа върху теменната част на главата. В двата края на верижките също има по една кука, която се закрепва от страни на кърпата, вероятно зад ушите. Изработката е много прецизна и може да се датира след края на XVII в.

Сведения за верижки в други некрополи, включени в настоящото изследване, няма. Трепките и една значителна част от пробитите монети обаче ни дават основание да предположим, че такъв или подобен вид накит за глава се е използвал и в други части на България (Ваксево, Земенски манастир, Прибой, Търново; пробити монети – регистрирани са в 100% от некрополите). За този вид женски накит свидетелстват и пътеписните бележки на А. Дьо Санси (1611) „... те носят местни монети, които зашиват на големи платнени панделки, широки по шест пуса. От тях те после правят начелници, верижки, подгърленици, висящи като брада на козел...” [Стоянова-Серафимова, Д. 1979, с. 21], на Филип дьо Френ Кане (1572) „Жените на това място, колкото и бедни да са, имат многобройни украшения около главата си, изработени от сребро...” [Хинкова, Х. 1976, с. 216], на Бенедето Рамберти (1534) „Това село вече е България ... Жените ... носят дълги коси през плещите си или ги плетат по славянски обичай в плетеници или по един начин, който изглежда като че имат една чиния (*tagliere*) върху главата; на косите привързват сребърни пари, аспри и жълтици, които висят, и колкото повече имат такива дрънкалки, толкова мислят, че са по-хубави и по-приятни” [Иречек, К. 1882, с. 98–99].

Друга интересна украса за главата, засвидетелствана по археологически данни, е открита в гроб № 22/1974 в некропола на нос Чиракман. Това са плитки, изработени от снопчета коноп, около които е увита бронзова нишка. Твърде вероятно е тези плитки да са били използвани като допълнителна украса за косата. За съжаление, в документацията от проучванията не е указано мястото, на което са намерени. Етнографските изследвания показват, че такива и подобни изкуствени „плитки“ са част от прическа, която е била широко разпространена в селата около Видин и в Средните и Източните Родопи. Във Видинско тя се нарича „пáа“ или „косоплитка“, а в Родопите е известна като „бáйница“. Съпоставяйки изследванията от тези две области на България, може да се направи заключението, че това е елемент от женската украса за глава, която се прикачва към косата. Най-често тези „плитки“ се изработват от вълнени конци или коноп, които допълнително се украсяват с монети и мъниста. Етнографските дирения показват също, че названията на тези украшения са с тюркски произход. Те са

широко разпространени сред тюркските общности, отнасящи се към къпчакската езикова група (башкири, казахи, ногайци, киргизи, каракалпаци, балкарци, татари, кумани), а така също и към огузката езикова група (туркмени) и според изследванията водят началото си от периода VII–IX в. Във всички случаи вариантите на тази украса означават: връзвам, свързвам, съединявам, сплитам и т.н. Изследванията за прическата пѐа от Видинския край, показват, че това е един изключително устойчив тип украса, носен и разпространяван дори в периода XIX – началото на XX в. Всички посочени селища са отбелязани в турските регистри през XV–XVI в. За подобна украса откриваме сведения в пътеписите на Якоб фон Бетцек (1564; 1573): „*Сега навлязохме в България ... Девойките сплитат косите си само в една плитка; при това отделно оплитат малки плитчици от кафяви и черни конски косми, които разполагат по главата си, а отдолу наново ги събират в една дълга плитка. След това я украсяват със старинни токи, сини стъкълца или много раковини.*” [Йоанов, М. 1973, с. 302]; Пиер Лескалопие (1574) „*Жените в тази страна режат косите си и не ги оставят да растат, докато се оженят. Тогава те ги сплитат и ги провесват отзад с дълги висулки от конопени влакна, та чак до коленете... Отвсякъде наоколо висят сребърни монети, кехлибарени и оцветени стъкла*” [Цветкова, Б. 1968, с. 258].

Обеците са другият най-характерен елемент, използван за украса на главата. Тяхното разнообразие е много голямо, но форматът на настоящата статия не позволява подробното описание на всички типове. Тук ще бъдат изброени само най-общите им характеристики. Данните показват, че по-голямата част от откритите при археологически проучвания обеци най-често са изработени от мед, бронз и сребро. По-рядко се срещат такива накити, изработени от злато. Това са обикновени халки, „S”-образни обикновени халки (с един край извит като кукичка, другият оформен като халка), обикновени халки с нанизани мъниста, висулки или монети, обикновени халки с плътна намотка от тънка тел, обикновени халки с нанизани и застопорени с тел топчета, обеци със сложностъставни висулки (камбанки) и т.н. Прегледът на материала и публикациите показва, че този вид се открива в 90% от проучваните гробове от некрополите в Земенски манастир, Неделково, Нисово, Калиакра, Чиракман, Арбанаси, Велико Търново и др. Причисляването им като накити за украса на главата е фактът, че най-често се откриват от едната или от двете страни на черепа. Разбира се, това не изключва възможността те да са украсявали както кърпите, така и лентите за глава, а намирането им в областта на горните крайници говори за използването им като друг вид накити или украса за дрехата. Характерни са за периода на цялото средновековие до XIX в. Широко разпространени и откривани при проучването на некрополи – от България, Сърбия, Македония, Румъния, Северното Причерноморие и Средна Европа. Свидетелство за този вид накити откриваме в пътеписните бележки на Жан Шено (1547) „... *те окачват мъниста, а също сребърни монети и пръстени по ушите си*”, в тези на Ханс Дерншвам (1553/55) „... *носят висулки на ушите*” [Дневни-

кът..., 1970, с. 30–93], на Якоб фон Бетцек (1564; 1573) „*Сега навлязохме в България ... Украшенията на жените се състоят в това, че те окачват на ушите си много унгарски монети, малки турски монети (аспри) и големи медальони.*” [Йонов, М. 1973, с. 302], на Филип дьо Френ Кане (1572) „... и носят обеци от извънмерна големина [Хинкова, Х. 1976, с. 216], на Стефан Герлах (1573/78) “... на ушите си носят аспри и обеци...” [Герлах, С. 1976, с. 35].

Други, не толкова често срещани накити, са тези, които са украсявали шията. Това са нанизы с различни елементи и синджирчета. От анализа на археологическите данни се вижда, че подобни украси са открити само в някои некрополи на територията на България. Това са Белъова черква (Самоков), Неделково (Трънско), Чиракман (Каварна) и Земенски манастир. Като паралел извън пределите на страната биха могли да бъдат привлечени тези от класификационната схема на Е. Манева [Манева, Е. 1992]. Синджирчетата се изработват от различни материали, най-често бронз или сребро. Срещат се екземпляри от обикновени малки или големи халки, захванати една за друга, плетка от плоски брънки, спираловидно навита тънка тел. Както вече бе споменато по-горе, това са единични находки, ето защо на този етап тяхната класификация и определяне на типове е невъзможна. Нанизите с различни елементи, най-често мъниста, пробити монети или висулки също са рядко срещан накит в късносредновековните некрополи. Цели нанизы от мъниста са открити в няколко гроба в некропола на нос Чиракман. Във всички останали некрополи мънистата се срещат като единични находки, на различни места в гробната яма и около скелета, ето защо определянето им като такива, използвани за нанизы, няма да е прецизно. Същото се отнася и за пробитите монети. Въпреки оскъдните данни обаче, можем да предположим, че тези украси са използвани и носени през периода XV–XVII в. За това свидетелстват няколко пътеписни бележки на различни автори: Антон Вранчич (1553) „*На врата си носели гердани с черупки от морски миди, стъклени мъниста, кръгли звънчета, медни позлатени монети, металически пластинки и всичко лъскаво, каквото са могли да намерят.*” [Хинкова, Х. 1976, с. 182]; Ханс Дерншвам (1553/55) „... около врата си носят верижки и шнурове, на които висят разни мидички, сини стъклени мъниста, месингови парички” [Дневникът..., 1970, с. 30–93]; Филип дьо Френ Кане (1572) „... те привързват по плитките си и на врата сребърни монети, аспри, стъклени мъниста, кехлибар и жълтици. И колкото повече имат от тези висулки, толкова по-красиви и прелестни се мислят”; Стефан Герлах (1573/78) „... около врата нанизы от аспри и сини камъни” [Герлах, С. 1976, с. 35].

Гривните са един изключително интересен и, за съжаление, рядко срещан накит в гробовете от периода на късното средновековие. В по-голямата си част откритите и документирани находки са изработени от евтини и лесно достъпни материали – мед, бронз, стъкло или представляват нанизы от мъниста. Такива са регистрирани в няколко некропола от периода XV–XVII в. – Чирак-

ман, Нисово (Русенско), Бельова черква, Илиенци (София), Михаил и Гавраил (В. Търново), Разград, църквата „Св. Степанос“ (Провадия) и др. Всички стъклени гривни, открити в късните некрополи, са затворени, с кръгло сечение, от непрозрачно стъкло, с тъмен син, зелен или черен цвят. В този период вече не се наблюдава разнообразието във формите и гамите на цветовете, познато ни от периода на Второто българско царство. При гривните, изработени от бронз или сребро, както и от различни сплави, също не се забелязва особено разнообразие. В 80% от регистрираните находки това са тънки, незатворени пластини със заоблени краища. Украсата често е схематична, като се среща в различни варианти от обикновено набождане с остър предмет, оформящо някаква геометрична фигура, до канелюри, преминаващи през цялата дължина на накита. Изключение правят гривните-кубелии, които се отличават със своята пищна украса и изработка, но тяхната датировка се отнася към XVIII в. Най-вероятно отсъствието на гривните от гробния инвентар се дължи на факта, че през този период започва и промяната в облеклото. Съдейки по етнографските данни и запазените до наши дни носии, можем да предположим, че украсата, която се е везала по ръкавите на долните дрехи (ризите), е направила излишна употребата на гривните. Бенедикт Курипешич (1530) пише, че преди завладяването му от турците населението на България е живяло много свободно, в богатство и изобилие. Освен от другите неща това проличавало и от мъжкото, женското и детското облекло. Всички носили рокли и “*rfauten*“, като обяснява, че това са ризи, избродирани с коприна. Според бележките на Антон Вранчич (1553) облеклото на българите било изключително грубо. Те носели дрехи изцяло от космат, грапав, обикновен, вълнен плат. Но за сметка на това ръкавите и деколететата на ризите били обшити с пъстроцветна, дебела коприна. Ханс Дерншвам (1553/55) твърди, че женската носия се състои от риза, пъстро избродирана, с вълна покрай врата, на гърдите и по ръкавите. Якоб фон Бетцек (1564; 1573) казва за населението „зад“ София, че било по-богато от това, което бил видял преди. Жените и девойките носели повече украшения; всички носили големи сребърни гривни. Ризите им отпред на гърдите и на ръкавите били извезани с многоцветна, груба вълнена прежда, а между шевиците имало стъкълца като на броеница, от различни цветове [Йонов, М. 1973, с. 302]. Антон Вранчич пише още: „*Ушите им са пробити на четири или пет места и на тях окачват оловни обеци, които имат много по-голяма тежест, отколкото цена. От подобен материал са гривните и украсата на мишиците. Те се носели само от по-възрастни жени*“ [Хинкова, Х. 1976, с. 182].

Пръстените са нещо повече от накит. Те са носители на символи и белези за индивидуалността на собствениците си. Най-често елементите, които сега тълкуваме като украса, са имали някакво значение като символ, апотропей, личен знак. В историческите извори съществуват много сведения за правата и доверието, които се оказват на един човек, като му се връчва пръстен. Този накит не губи своето значение и през периода на късното средновековие.

Достојно място заемат и тези накити в описанията на пътешествениците: Якоб фон Бетцек (1564; 1573) „... *На ръцете си те носят месингови пръстени*“; Стефан Герлах (1573/78) „*Украшенията им (на българските жени) са такива, че ръкавите на ризите им са шити с червена груба коприна или конци, пръстите отрупани с пръстени...*“; Ханс Дерншвам (1553/55) „... *а на ръцете си слагат много медни пръстени*“.

Интересен е фактът, че тези масови накити, характерни за всички исторически периоди, не се откриват в късните изображения от църквите. Досега са известни само четири примера и те се отнасят за периода на Второто българско царство. Едното е в църквата при Долна Каменица, която е датирана в XIV в. Там пръстени са представени по ръцете на дъщерята на ктитора. В храма „Св. Георги“ при Полошко край Кавадарци (Македония), която също е датирана в средата на XIV в., деспот Йоан Драгушин от рода на Тертеровци притежава масивен пръстен от скъпоценен метал и го носи на малкия пръст на дясната си ръка. Жена му носи пръстена си също на малкия пръст, но на лявата ръка. Интересен е и примерът от църквата „Св. Никола“ край Станичене, между Пирот и Ниш. Там, в изображението на болярката Арета – вероятно сестра на главния ктитор на църквата, върху дясната щръка са изобразени три пръстена с плочки. Два са сложени на малкия пръст, а третият се намира на безименния. По-стар е примерът от църквата „Св. Безсребърници“ в Костур, чиито стенописи са от втората половина на XII в. Там съпругата на ктитора има пръстени по всички пръсти на двете си ръце [Овчаров, Н. 2005, с. 177–180]. От казаното по-горе следва да се уточни, че при проучването на некрополите от периода на късното средновековие, подобно на обещите, пръстените са едни от най-често срещаните лични вещи или гробни дарове. Голямото типологично разнообразие на тези накити не позволява широкото им коментирание тук. Обобщавайки, може да се каже, че досега при проучванията са открити пръстени, изработени от мед, бронз, сребро и злато. Те биват: халки с полукръгло сечение, постепенно разширяващи се и преминаващи в елипсоидна или кръгла плочка, без украса; халки с плоско сечение, с припоени към нея плочки-касети, с монтирани камъни в различни цветове. Често по периферията и долната част на плочката има украса от къси врязани линии; халки с полукръгло сечение и плочка с елипсоидна или кръгла форма. В центъра на плочката често има врязани символи-кръстове, стилизирани листа, запълнени с врязани линии и т.н.; халки с удебеляване от долната страна; халки с плоско сечение и касети с форма на вдвоена пресечена керемида. Стените най-често са украсени с вертикали и куси линии. Дъното е леко конкавно, украсено от центъра към периферията с врязани линии. В много от примерите от двете страни на касетата по периферията на халката има украса от гранули; пръстени ноктовиден тип; плоска халка, разширяваща се едностранно и оформяща триъгълник с украса от стилизиран растителен орнамент; масивна плоска халка с припоена към нея плочка със сърцевидна форма и др.

„Научих, че древните гърци носели халка на безименния пръст на лявата си ръка. Казват, че и древните римляни си поставяли пръстените и халките най-често на този пръст. Причината за това, обяснява Апйон в „Египетски разкази”, се криела в следното: при разрязването и отварянето на човешки тела – една разпространена в Египет практика, която гърците наричат „анатомй”, „разрязване” – било открито, че един изключително тънък нерв излиза от споменатия пръст и завършва право в сърцето; ето защо хората сметнали, че няма да е зле, ако окажат най-вече на безименния пръст честта да носи пръстен, защото е свързан и като че ли съединен с всемогъществото на сърцето” [Гелий, А. 1985, с. 113].

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Извори

Гелий, А. 1985 – А. Гелий. Защо древните гърци и римляни носели халка на безименния пръст на лявата ръка. – В: Атически нощи, X. София, 1985. [A. Geliy. Zashto drevnite gartsii i rimlyani noseli halka na bezimennia prast na lyavata raka. – V: Aticheski noshti, X. Sofia, 1985.]

Герлах, С. 1976 – С. Герлах. Дневник на едно пътуване до Османската порта на Цариград. София, 1976. [S. Gerlah. Dnevnik na edno patuvane do Osmanskata porta na Tsarigrad. Sofia, 1976.]

Дневникът..., 1970 – Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553–1555 г. София, 1970. [Dnevnikat na Hans Dernshvam za patuvaneto mu do Tsarigrad prez 1553–1555 g. Sofia, 1970.]

Иречек, К. 1882 – К. Иречек. Стари пътешествия по България от 15–18-то столетие. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, III, 1882, 67–105. [K. Irechek. Stari pateshestvia po Bulgaria ot 15–18-to stoletie. – Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo, III, 1882, 67–105.]

Йонов, М. 1973 – М. Йонов. Путеваные заметки Якоба фон Бетцека о болгарских землях XVI века. – Byzantinobulgarica, IV, 1973, 295–320. [M. Yonov. Putevanые zametki Yakoba fon Bettseka o bolgarskih zemlyah XVI veka. – Byzantinobulgarica, IV, 1973, 295–320.]

Хинкова, Х. 1976 – Х. Хинкова. Пътеписни извори от XV и XVI в. за бита и културата на българския народ. – В: Сборник за народни умотворения и народопис, LV, 1976, 145–252. [H. Hinkova. Patepisni izvori ot XV i XVI v. za bita i kulturata na balgarskia narod. – V: Sbornik za narodni umotvorenia i narodopis, LV, 1976, 145–252.]

Цветкова, Б. 1968 – Б. Цветкова. Един френски пътепис от XVI в. за българските земи (Пиер Лескалопие – 1574 г.). – Известия на Българското историческо дружество, 26, 1968, 251–266. [B. Tsvetkova. Edin frenski patepis ot XVI v. za balgarskite zemi (Pier Leskalopie – 1574 g.). – Izvestia na Balgarskoto istorichesko druzhestvo, 26, 1968, 251–266.]

Изследвания

Манева, Е. 1992 – Е. Манева. Средновековен накит од Македонија. Т. 32, 54/18 б. Скопје, 1992. [E. Maneva. Srednovekoven nakit od Makedonija. T. 32, 54/18 b. Skopje, 1992.]

Овчаров, Н. 2005 – Н. Овчаров. За някои редки накити и болярски инсигнии от XIV в. – Археология, 1–4, 2005, 177–180. [N. Ovcharov. Za nyakoi redki nakiti i bolyarski insignii ot XIV v. – Arheologia, 1–4, 2005, 177–180.]

Петрунова, Б. 1992 – Б. Петрунова. Късносредновековен некропол в Калугерица. – В: Приноси към българската археология, I, 1992, 271–279. [B. Petrunova. Kasnosrednovekoven nekropol v Kalugeritsa. – V: Prinosi kam balgarskata arheologia, I, 1992, 271–279.]

Петрунова, Б. 1996 – Б. Петрунова. Погребални обичаи и обреди в българските земи през XV–XVII в. (по данни от християнските некрополи). Дисертация. 1996. [B. Petrunova. Pogrebalni obichai i obredi v balgarskite zemi prez XV–XVII v. (po dannii ot hristiyanskite nekropoli). Disertatsia. 1996.]

Стоянова-Серафимова, Д. 1979 – Д. Стоянова-Серафимова. Монетната украса на българския народен женски костюм през XVI–XVII в. – Българска етнография, 1, 1979, 21–35. [D. Stoyanova-Serafimova. Monetnata ukrasa na balgarskia naroden zhenski kostyum prez XVI–XVII v. – Balgarska etnografia, 1, 1979, 21–35.]